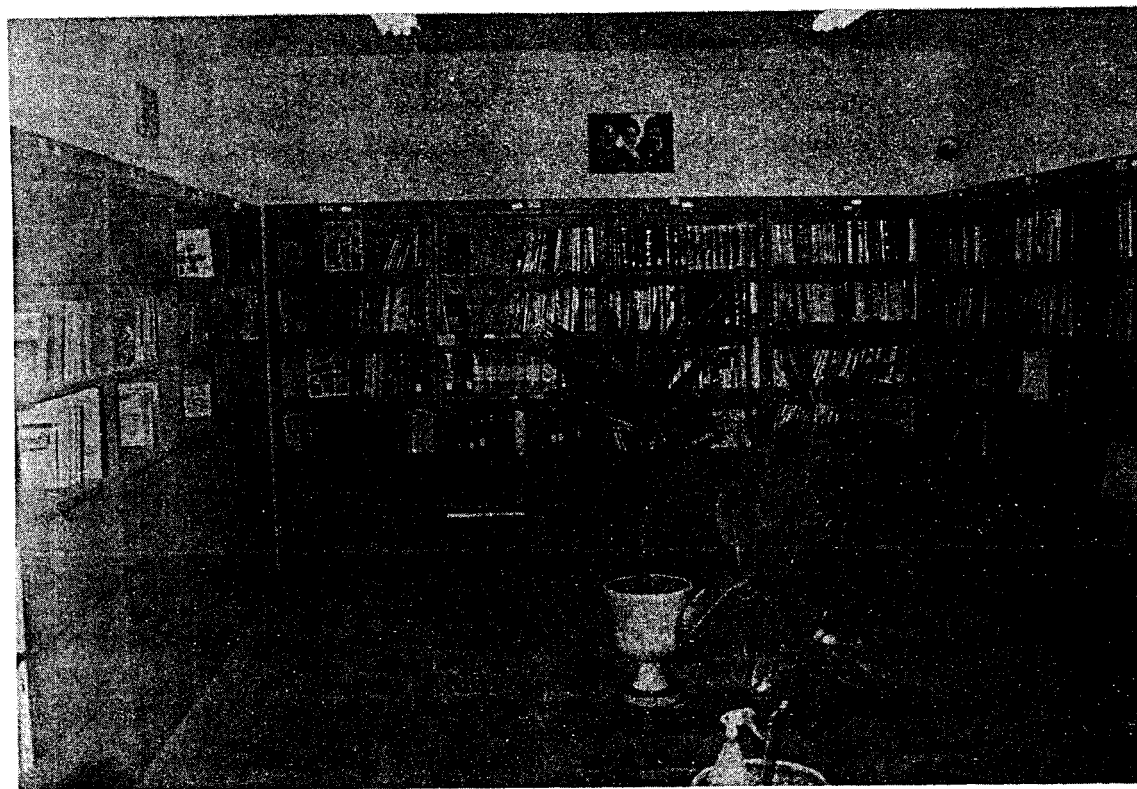

تعریف کتابخانه و طبقه‌بندی کتابخانه‌ها در ایران

نوشته: دکتر پرویز اجلالی^۱ - احمد تابش^۲

مقدمه

سال ۱۹۷۰ کتابخانه (Library) نهادی است در برگیرنده مجموعه‌ای منظم از کتاب و نشریات ادواری یا هر نوع مواد دیداری - شنیداری یا گرافیکی دیگر همراه با خدماتی که توسط کارکنان آن به منظور تسهیل استفاده از این مواد در جهت برآورده ساختن نیازهای اطلاعاتی، پژوهشی آموزشی یا تفریحی مراجعان ارائه می‌شود، بدون توجه به اینکه این نهاد به چه نامی خوانده شود.

در این مقاله سعی می‌شود با استفاده از تعریف یونسکو از کتابخانه و با عنایت به انواع طبقه‌بندی‌های موجود در جهان، یک طبقه‌بندی واقع بینانه از انواع کتابخانه‌ها در ایران ارائه شود. در این طبقه‌بندی به ویژگی‌های کتابخانه‌های امروز ایران کاملاً توجه شده است. اما معیارهای رایج جهانی نیز مورد غفلت قرار نگرفته است.

۱- تعریف کتابخانه

مطابق پیشنهاد شانزدهمین کنفرانس عمومی یونسکو در

۲- طبقه‌بندی کتابخانه‌ها

۲-۱. معیارهای طبقه‌بندی: پس از بررسی مفصل انواع

طبقه‌بندی‌های موجود، شش معیار زیر را برای طبقه‌بندی کتابخانه‌ها ارائه می‌دهیم. این معیارها بسیار مفید بوده و ویژگی‌های هر نوع را مشخص کرده و باعث می‌شود تا طبقه‌بندی ما از شفافیت کافی برخوردار باشد.

معیار (۱): نوع کتاب‌های موجود در کتابخانه: براساس این معیار کتابخانه‌ها در دو گروه عمومی و تخصصی طبقه‌بندی می‌شوند.

معیار (۲): مراجعه‌کنندگان مجاز: براساس این معیار کتابخانه‌ها را می‌توان به دو گروه همگانی (که همگان می‌توانند از آن استفاده کنند) و اختصاصی (که درهای آنها فقط بر روی گروه‌های خاصی باز است) تقسیم کرد.

معیار (۳): محل استقرار: کتابخانه‌ها را از لحاظ محل استقرار می‌توان به سه گروه شهری، روستایی، و سیار تقسیم کرد.

معیار (۴): نوع اداره: کتابخانه‌ها را از لحاظ نوع اداره می‌توان به سه گروه دولتی، خصوصی، و عمومی غیردولتی طبقه‌بندی کرد.

معیار (۵): ویژگی‌های فیزیکی: انواع ویژگی‌های فیزیکی مهم وجود دارند و براساس آنها می‌توان انواع طبقات را تشخیص داد. اما از آنجا که در مورد انواع کتابخانه‌ها استانداردهایی وجود دارد (و در مواردی که چنین استانداردهایی موجود نباشد می‌بایست برای تدوین آنها اقدام شود)، مهم‌ترین معیار استاندارد بودن یا نبودن کتابخانه‌هاست.

براساس این استانداردها می‌توان کتابخانه‌ها را درجه‌بندی کرد. بنابراین از لحاظ ویژگی‌های فیزیکی نخست می‌توان کتابخانه‌ها را به دو گروه استاندارد و غیراستاندارد طبقه‌بندی کرد و آنگاه کتابخانه‌های استاندارد را می‌توان به انواع معین شده طبقه‌بندی نمود. مثلاً کتابخانه‌های عمومی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی به پنج درجه تقسیم می‌شوند.

معیار (۶): سن مخاطبان: کتابخانه‌ها را می‌توان براساس معیار سن مخاطبان به دو نوع کتابخانه‌های بزرگسالان و کتابخانه‌های کودکان و نوجوانان طبقه‌بندی کرد.

۲-۲. انواع کتابخانه‌ها: در ذیل با توجه به تعاریف استاندارد شده یونسکو، رهنمودهای ایفلا و با استفاده از معیارهای شش‌گانه فوق برای طبقه‌بندی کتابخانه‌ها،

الف- کتابخانه ملی (National Library): مطابق تعریف یونسکو کتابخانه‌ای است که بدون توجه به نامی که به آن اطلاق می‌شود وظیفه بدست آوردن و نگهداری نسخه‌هایی از همه نشریات مهم منتشر شده در کشور را برعهده دارد. چه این وظیفه براساس قانون به آن محول شده باشد و چه به ترتیبی دیگر، عملاً نقش کتابخانه مادر را ایفا می‌کند. افزون بر این، کتابخانه ملی بطور متعارف برخی از وظایف زیر را برعهده دارد. تهیه کتابشناسی ملی، گردآوری و روزآمد نگاهداشتن مجموعه‌ای از متون و کتابهای خارجی به ویژه آنها که در مورد کشور مورد نظر است؛ انجام وظیفه به عنوان مرکز اطلاعات کتابداری و چاپ و نشر کتابشناسی ملی بطور مرتب. در ایران کتابخانه ملی ایران در رأس همه کتابخانه‌ها قرار دارد و معمولاً دو نسخه از کلیه آثار منتشر شده مکتوب و غیرمکتوب کشور را برای ثبت، نگهداری، و فهرست‌نویسی دریافت می‌دارد. بودجه کتابخانه ملی توسط دولت تأمین می‌شود و اداره آن برعهده هیأت امنای کتابخانه است. یکی از وظایف این کتابخانه کمک به پیشرفت نظام کتابخانه‌ای کشور، به ویژه شبکه کتابخانه‌های عمومی است. اما اصلی‌ترین وظیفه کتابخانه ملی مسئولیت حفظ و نگهداری کلیه آثار فکری یک ملت است.

ب- کتابخانه عمومی (Public or Popular Libraries): مطابق تعریف یونسکو (کنفرانس عمومی شانزدهم) کتابخانه عمومی کتابخانه‌ای است که جمعیت یک ناحیه را به رایگان یا به بهای اسمی تحت پوشش قرار می‌دهد و می‌تواند تحت حمایت دولت بوده و یا توسط بخش خصوصی تأمین شود. مطابق رهنمودهای ایفلا (IFLA) یا فدراسیون بین‌المللی انجمن‌ها و سازمان‌های کتابخانه‌ای^۳، کتابخانه عمومی کتابخانه‌ای است که توسط حکومت‌های مرکزی یا محلی و یا سازمان‌های وابسته به آنها تأسیس و حمایت مالی شود تا مواد

خواندنی را بدون تعصب و تبعیض در دسترس کلیه علاقه‌مندان قرار دهد.

در ایران در حال حاضر سه نوع کتابخانه عمومی وجود دارد: یکی کتابخانه‌های عمومی دولتی که تحت نظارت هیأت امنای کتابخانه‌های عمومی کشور و توسط وزارت فرهنگ و

ارشاد اسلامی اداره می‌شوند و هزینه‌های آنها از بودجه عمومی دولت تأمین می‌شود. دوم کتابخانه‌های عمومی غیردولتی که عمده آنها توسط شهرداری تأسیس شده و اداره می‌شوند و برخی از بنیادها نیز کتابخانه‌هایی در اختیار دارند. گروه سوم کتابخانه‌های عمومی نیز کتابخانه‌های وقفی و

انواع کتابخانه‌ها بر اساس معیارهای شش‌گانه طبقه‌بندی پیشنهادی

نوع کتابخانه	معیار (۱)	معیار (۲)	معیار (۳)	معیار (۴)	معیار (۵)	معیار (۶)
کتابخانه ملی	عمومی	همگانی	شهری	دولتی	استاندارد دارد	بزرگسال
کتابخانه‌های عمومی	عمومی	همگانی	شهری	دولتی (وزارت ارشاد) خصوصی (خیریه، وقفی) غیردولتی (شهرداری)	استاندارد دارد ۵ درجه	بزرگسال
کتابخانه‌های دانشگاهی	تخصصی	اختصاصی	شهری	دولتی خصوصی غیردولتی	استاندارد جهانی دارد	بزرگسال
کتابخانه‌های مدارس	تخصصی	اختصاصی	شهری روستایی	دولتی خصوصی	استاندارد جهانی دارد	کودک و نوجوان
کتابخانه‌های روستایی	عمومی	همگانی	روستایی	دولتی خصوصی غیرانتفاعی (مشارکتی - خیریه)	استاندارد ندارد	بزرگسال کودک و نوجوان
کتابخانه‌های حوزه‌های علمیّه	تخصصی	اختصاصی	شهری	غیردولتی خصوصی	استاندارد ندارد	بزرگسال
کتابخانه‌های تخصصی	تخصصی	اختصاصی همگانی	شهری	دولتی خصوصی غیردولتی	استاندارد ندارد	بزرگسال
کتابخانه‌های مساجد شهری	عمومی	همگانی	شهری	خصوصی غیردولتی	استاندارد ندارد	بزرگسال کودک و نوجوان
کتابخانه‌های کودکان و نوجوانان	تخصصی	اختصاصی	شهری سیار	دولتی (کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان) خصوصی	استاندارد دارد	کودک و نوجوان

خیریه هستند که با کمک‌های مردم تأمین می‌شوند. گاه اداره این کتابخانه به سازمان‌های دولتی سپرده می‌شود.

مطابق معیارهای شش‌گانه فوق کتابخانه‌های عمومی از لحاظ نوع کتاب‌های موجود عمومی هستند یعنی برای مخاطب عام طراحی شده‌اند نه افراد متخصص. از لحاظ مراجعه‌کنندگان همگانی‌اند یعنی عموم مردم می‌توانند از آنها استفاده کنند و به گروه خاصی اختصاص ندارند. معمولاً در شهر قرار دارند، عمدتاً دولتی، گاه غیردولتی‌اند و ندرتاً به بخش خصوصی غیرانتفاعی تعلق دارند و عمدتاً مناسب مخاطبان بزرگسال هستند.

ج- کتابخانه‌های دانشگاهی (Libraries of institutions of higher education): مطابق تعریف یونسکو (کنفرانس عمومی شانزدهم) کتابخانه‌هایی هستند که در درجه اول به دانشجویان و استادان دانشگاه‌ها و سایر نهادهای آموزشی در سطح عالی خدمات می‌دهند، هر چند که احتمال دارد درهای آنها به روی عموم مردم نیز باز باشد. یونسکو میان کتابخانه یا کتابخانه‌های مرکزی یا اصلی که تحت مدیریت واحد هستند و کتابخانه‌های وابسته به مؤسسه‌ها یا گروه‌های آموزشی دانشگاه‌ها و بالاخره کتابخانه‌های مؤسسات آموزشی عالی که جزء دانشگاه‌ها به شمار نمی‌آیند، فرق می‌گذارد. اما این تفکیک در اینجا مورد نظر ما نیست. از نظر ما کتابخانه دانشگاهی کتابخانه‌ای است که به وسیله یک دانشگاه یا مؤسسه آموزش عالی یا مؤسسه تحقیقاتی وابسته به دانشگاه‌ها عمدتاً برای استفاده دانشجویان و استادان همان دانشگاه تأسیس می‌شود و مدیریت و نگهداری آن نیز با دانشگاه است.

از نظر معیارهای شش‌گانه فوق همانطور که از جدول پیداست، کتابخانه دانشگاهی از نظر مجموعه کتابهای موجود تخصصی است.

البته این تخصصی بودن در کتابخانه‌های مرکزی یا اصلی چند جانبه‌تر و در کتابخانه‌های دانشکده‌ها یا گروه‌های آموزشی یا مؤسسه‌ها محدودتر است. این کتابخانه‌ها معمولاً اختصاصی هستند و تحت شرایط خاصی به غیر از دانشجویان و استادان خود خدمات می‌دهند. تعلق این کتابخانه‌ها به بخش دولتی، عمومی غیردولتی یا خصوصی

بستگی دارد که دانشگاه مورد نظر به کدام بخش متعلق باشد. برای این کتابخانه‌ها از نظر ویژگی‌های فیزیکی و امکانات استانداردهای دقیقی در سطح جهانی عرضه شده است. اما در ایران استاندارد اعلام شده‌ای در این مورد موجود نیست. بدیهی است که این کتابخانه‌ها اختصاص به بزرگسالان دارند.

د- کتابخانه‌های تخصصی (Special Libraries): مطابق تعاریف استاندارد یونسکو منظور از کتابخانه تخصصی کتابخانه‌ای است که تحت پوشش سازمان‌های دولتی، انجمن‌ها، مجالس قانونگذاری، مؤسسات تحقیقاتی (به استثنای مؤسسات وابسته به دانشگاه‌ها)، انجمن‌های حرفه‌ای، انجمن‌های تخصصی، موزه‌ها، بنگاه‌های تجاری، مؤسسات صنعتی، اتاق‌های بازرگانی و یا سایر گروه‌ها و سازمان‌های مشابه عمومی یا خصوصی قرار دارند. معمولاً بخش اصلی مجموعه کتاب‌های این کتابخانه‌ها به رشته یا حوزه خاصی مربوط می‌شوند (مثلاً علوم طبیعی، علوم اجتماعی، کشاورزی، شیمی، پزشکی، اقتصاد، مهندسی، حقوق، تاریخ و غیره). یونسکو این کتابخانه‌ها را در دو گروه طبقه‌بندی می‌کند: کتابخانه‌هایی که خدمات خود را به عموم ارائه می‌دهند و کتابخانه‌هایی که برای رفع نیازهای کارکنان آن مؤسسه ایجاد شده‌اند هر چند ممکن است به متخصصانی که نیازهای تحقیقاتی معین دارند نیز خدمات خود را عرضه کنند. در ایران امروز نیز مؤسسات گوناگون خصوصی و عمومی مجموعه‌های گوناگونی برای خود فراهم آورده‌اند. برخی از این کتابخانه‌ها نقشی حیاتی دارند و خدمات بسیار خوبی در اختیار متخصصان رشته‌های گوناگون می‌گذارند. حتی می‌توان گفت برای برخی از متخصصان این کتابخانه‌ها از کتابخانه‌های دانشگاهی نیز اهمیت بیشتری دارند.

در منابع فارسی از این کتابخانه‌ها تحت عنوان کتابخانه‌های تخصصی نام برده می‌شود. عنوان کتابخانه‌های سازمان‌ها نیز به کار رفته است.

مطابق معیارهای شش‌گانه فوق، این کتابخانه‌ها از نظر کتاب‌های موجود تخصصی‌اند. اما از نظر مراجعه‌کنندگان مجاز در یک گروه قرار می‌گیرند. گروهی منحصرأ مورد استفاده کارکنان خود مؤسسه قرار دارند (مثل کتابخانه‌های بسیاری از شرکت‌های خصوصی و برخی مؤسسات دولتی).

اما عمدتاً تحت شرایطی به عموم مراجعان و اغلب به متخصصان غیروابسته به سازمان یا دانشجویان با معرفی‌نامه یا ارائه کارت دانشجویی خدماتی ارائه می‌دهند. برخی از کتابخانه‌های بزرگ و مهم نیز معمولاً به عموم خدمات می‌دهند. این سازمان‌ها متنوع هستند و به همین جهت استاندارد ندارند و بدیهی است که مخاطبان آنها بزرگسالند.

ه- کتابخانه‌های کودکان و نوجوانان: در تعریف استاندارد یونسکو به چنین کتابخانه‌هایی اشاره نشده است. مقصود از کتابخانه کودکان و نوجوانان، کتابخانه‌ای است تخصصی که منحصراً به کودکان و نوجوانان اختصاص داشته باشد، یعنی استفاده از آن فقط برای گروه سنی خاص ممکن باشد.

این کتابخانه‌ها در ایران عمدتاً توسط کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان که یک مؤسسه دولتی است، تأسیس و اداره می‌شوند. خدماتی که در این کتابخانه‌ها به کودکان و نوجوانان ارائه می‌شود، بیشتر از کتابخانه‌های معمولی است، و در واقع مراکزی برای آموزشی غیررسمی و گذران اوقات فراغت کودکان و نوجوانان محسوب می‌شوند.

و- کتابخانه‌های مدارس یا کتابخانه‌های آموزشی (School Libraries): مطابق تعریف یونسکو (استاندارد شده از کنفرانس عمومی شانزدهم به بعد) به کتابخانه‌هایی گفته می‌شود که به انواع مدرسه‌های در سطوح پایین‌تر از عالی وابسته‌اند و در درجه اول به دانش‌آموزان و معلمان همان مدرسه‌ها خدمت می‌دهند. اگر در مدرسه‌ای برای کلاس‌های مختلف مجموعه‌های مختلفی از کتاب گردآوری شده باشد، همه مجموعه‌ها را باید یک کتابخانه (یک واحد اداری یا چند نقطه ارائه خدمت مطابق تعریف یونسکو) به شمار آورد. از نظر معیارهای شش‌گانه فوق این کتابخانه تخصصی، اختصاصی و ویژه کودکان و نوجوانان تلقی می‌شوند.

در ایران، اطلاعات کافی در مورد کتابخانه‌های مدارس وجود ندارد. به همین جهت گردآوری اطلاعات در این زمینه در گزارش فرهنگی کشور بسیار حیاتی است. این کتابخانه‌ها از محل کمک‌های اولیاء و دانش‌آموزان تأمین می‌شوند و در مورد آنها استاندارد وجود ندارد. بسیاری از مدارس نیز کتابخانه ندارند. در واقع هنوز در ایران این نوع کتابخانه‌ها به

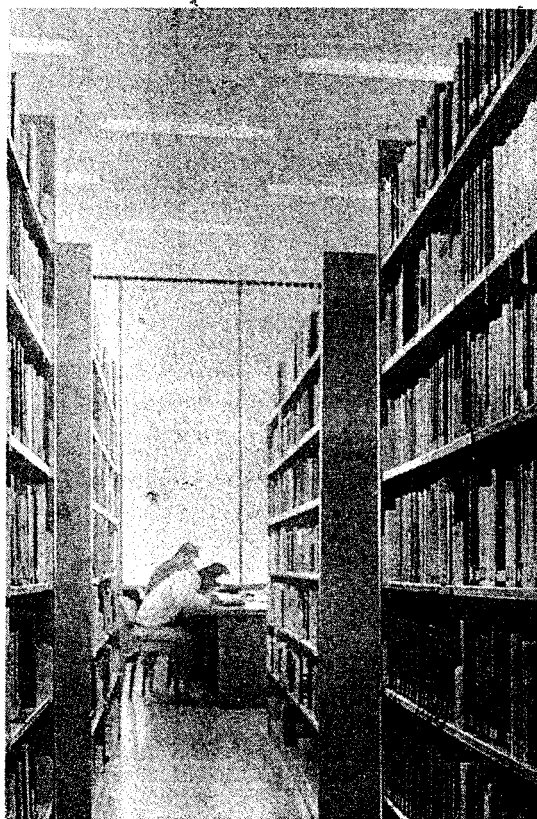
رسمیت شناخته نمی‌شوند و در همه مدارس یافت نمی‌شوند. دانش‌آموزان نیز معمولاً در اداره این کتابخانه‌ها نقشی ندارند. گردآوری آمار در مورد این کتابخانه‌ها می‌تواند گام اول در گسترش آنها باشد.

ز- کتابخانه‌های روستایی: مهمترین ویژگی این کتابخانه‌ها استقرار آنها در روستاست. اکثر این کتابخانه‌ها به وزارت جهادسازندگی وابسته‌اند و ارشاد هم در اداره آنها مشارکت دارد. بسیاری از کتابخانه‌های روستایی وابسته به جهاد در گذشته خصوصی بودند و بعدها برای استفاده از کمک مالی جهاد به آن وزارتخانه وابسته شدند. البته هنوز هم کتابخانه‌های روستایی خصوصی (غیرانتفاعی) نیز در کشور یافت می‌شود. کتابخانه‌های سیار کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان نیز به روستاها می‌آیند و به روستاییان خدمات می‌دهند اما این کتابخانه‌ها را تحت عنوان روستایی طبقه‌بندی نمی‌کنیم بلکه کتابخانه کودک سیار به شمار می‌آوریم. اما کتابخانه‌هایی که در جوار مساجد در روستاها تأسیس شده‌اند، جزء کتابخانه‌های روستایی به شمار می‌آیند.

از نظر نوع کتاب این کتابخانه‌ها عمومی‌اند اما برخی از آنها کتابهای ترویجی کشاورزی را هم عرضه می‌کنند. استاندارد ندارند و یکی از ویژگی‌های آنها این است که مراجعان آن هم بزرگسالانند (عمدتاً جوانان) و هم کودکان و نوجوانان دانش‌آموز و بدیهی است که از نظر پذیرش این کتابخانه‌ها همگانی‌اند.

ح- کتابخانه‌های مساجد شهری: این کتابخانه‌ها نیز توسط یونسکو یا ایفلا تعریف نشده‌اند. در کشورهای اروپایی کتابخانه‌های وابسته به کلیساها جداگانه محسوب نمی‌شوند، اما علت اینکه ما این کتابخانه‌ها را جدا کرده‌ایم این است که هر چند آماري از این کتابخانه‌ها نداریم اما می‌دانیم تعداد آنها قابل توجه است. این کتابخانه‌ها که در جوار مساجد ایجاد شده‌اند معمولاً به نوجوانان و جوانان کتاب به امانت می‌دهند. هر چند می‌توان آنها را عمومی به شمار آورد، اما عمده کتاب‌های این کتابخانه‌ها مذهبی است.

از نظر معیارهای شش‌گانه فوق این کتابخانه‌ها، عمومی، همگانی و شهری بوده و گاه از کمک‌های دولتی بهره‌مند می‌شوند.

ط- کتابخانه‌های حوزه‌های علمیه: بدیهی است که در آمارهای بین‌المللی تعریف استاندارد از این نوع کتابخانه‌ها وجود ندارد. اما از آنجا که به نظر می‌رسد این کتابخانه‌ها اهمیت قابل توجهی داشته باشند، گردآوری آمار در مورد آنها ضروری است. منظور از کتابخانه‌های حوزه‌های علمیه کتابخانه‌هایی است که در حوزه‌های علمیه (گاه در مجاورت مساجد) به وجود آمده و اغلب قدیمی هستند و مورد مراجعه طلاب و مدرسین حوزه‌های علمیه قرار می‌گیرند. این کتابخانه‌ها تخصصی (در زمینه معارف مذهبی)، اختصاصی (عمدتاً مورد مراجعه طلاب و مدرسین دینی)، شهری، اغلب وقفی‌اند. گاه با کمک‌های مردمی و گاه با سهم امام و کمک‌های دولتی یا درآمدهای بخش عمومی غیردولتی اداره می‌شوند و هیچ نوع استاندارد ندارند.

منابع

- وزارت ارشاد اسلامی. طرح اصلاح گزارش فرهنگی کشور: گزارش دوم، تهران، مرکز آمار و برنامه‌ریزی پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۷۷.
- سازمان برنامه و بودجه. روش تدوین برنامه توسعه استان: بخش فرهنگ و هنر و رسانه‌های جمعی، تهران، دفتر برنامه‌ریزی منطقه‌ای، ۱۳۷۷.
- UNESCO. *Recommendations Concerning the International Standardization of Library Statistics*, Paris, 1970.
- UNESCO. *Questionnaire on Statistics of Libraries*, Paris, 1996.

یادداشت‌ها

- ۱- کارشناس دفتر آمایش و برنامه‌ریزی منطقه‌ای، سازمان برنامه و بودجه.
- ۲- کارشناس مرکز مدارک اقتصادی - اجتماعی و انتشارات، سازمان برنامه و بودجه.
- 3- International Federation of Library Associations and Institutions.